

ประวัติศาสตร์จังหวัดกาญจนบุรี

เมื่อก้าวถึงจังหวัดกาญจนบุรี ใครๆ ย่อมรู้จักว่าเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่สำคัญของไทย ลุ่มน้ำไทรโยค (แควน้อย) และลุ่มน้ำศรีสวัสดิ์ (แควใหญ่) เป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยน้ำใสสะอาด สัตว์ป่าที่จะใช้เป็นอาหาร ในน้ำเต็มไปด้วย หอย ปู ปลา มีที่ราบบริเวณเชิงเขา ถ้ำ ตามริมแม่น้ำมีพื้นที่ทำการเพาะปลูกเหลือเฟือ ได้มีการขุดค้นพบเครื่องมือมนุษย์สมัยหินเก่า เครื่องมือหิน โคร่งกระดูกมนุษย์สมัยหินกลาง สมัยหินใหม่ที่บ้านเก่าจนถึงยุคโลหะตอนปลายที่บ้านดอนตาเพชร การพบตะเกียงโรมัน (อเล็กซานเดรีย) ที่ตำบลพงตีการพบปราสาทเมืองสิงห์ เป็นต้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เป็นหลักฐานที่แสดงว่าจังหวัดกาญจนบุรีเป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมของมนุษย์ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ต่อมาในสมัยประวัติศาสตร์ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี กาญจนบุรีมีฐานะเป็นเมืองด่านที่มีความสำคัญต่อการอยู่รอดของไทยอย่างมาก เหตุการณ์ที่ปรากฏ เช่น การเดินทัพผ่านด่านเจดีย์สามองค์ การรบที่ทุ่งลาดหญ้า ทำดินแดง และสามสบ จวบจนการย้ายเมืองกาญจนบุรีมาตั้งที่ปากแพรกหรือลิ้นช้าง เหตุการณ์ครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ ที่ญี่ปุ่นได้ใช้เส้นทางยุทธศาสตร์สายนี้เกณฑ์เชลยศึกทำทางรถไฟไปพม่าซึ่งเรียกกันว่าทางรถไฟสายมรณะ ทำให้เชลยศึกต้องล้มตายเป็นจำนวนมากและฝังอยู่ที่สุสานทหารสหประชาชาติมาจนถึงสงครามอินโดจีน กาญจนบุรีเป็นดินแดนที่เป็นที่ฝึกซ้อมรบเพื่อเตรียมการรบในเวียดนาม ลาวและกัมพูชา ตลอดจนเรื่องราวของชนกลุ่มน้อยที่น่าสนใจ และปัญหาการสร้างเขื่อนตอนบนของแม่น้ำแควน้อยและแควใหญ่ที่กำลังเป็นที่สนใจอยู่ไม่น้อย

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในขณะที่ความเชื่อว่าคนไทยเดิมอยู่ไหน กำลังเปลี่ยนแปลง จังหวัดกาญจนบุรีก็ได้รับการสนใจอย่างมาก เพราะจังหวัดกาญจนบุรีเป็นดินแดนที่พบร่องรอยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์มากที่สุดตั้งแต่ยุคหินเก่า หินกลาง หินใหม่ และยุคโลหะ ได้พบเครื่องมือเครื่องใช้ ภาชนะดินเผา โคร่งกระดูก เครื่องประดับ ตลอดจนซากพืชซากสัตว์ที่ละทิ้งไว้ตามพื้นดิน ในถ้ำเพิงผา แสดงว่าได้มีมนุษย์อาศัยอยู่เป็นเวลานานไม่แพ้แหล่งก่อนประวัติศาสตร์แหล่งอื่นๆ ของโลก

ยุคหินเก่า (Paleolithic Period)

ร่องรอยของมนุษย์ในสมัยหินเก่า จากการสำรวจในประเทศไทยพบเครื่องมือหินกรวดโดยศาสตราจารย์ฟริตซ์ สารแซง (Fritz Saracen) ได้เข้ามาสำรวจในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่จังหวัดเชียงราย จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดราชบุรี และจังหวัดลพบุรี จากการศึกษาพบเครื่องมือที่แท้เพียง ๒ - ๓ ก้อนเท่านั้น เรียกเครื่องมือหินเก่าที่พบในประเทศไทยว่า "Siamian Culture" แต่ยังไม่เป็นที่ยอมรับ

หลักฐานของยุคหินเก่าได้ปรากฏชัดเจนเมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ เกิดขึ้น ญี่ปุ่นได้เกณฑ์เชลยศึกมาสร้างทางรถไฟจากหนองปลาตุ๊กผ่านจังหวัดกาญจนบุรี ถึงเมืองมะละแหม่ง ประเทศพม่า ใน

จำนวนเคลย์คีนี่มี ดร.แวน ฮีเกอเรน (Dr. Van Heekeren) ชาวฮอลันดาเขาได้พบเครื่องมือหินบริเวณใกล้สถานีบ้านเก่าหลายชิ้น หลังสงครามโลกได้นำไปให้ศาสตราจารย์โมเวียสแห่งสถาบันพีบอดีมิว - ซีียม (Peabody Museum) มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ปรากฏว่าเป็นเครื่องมือสมัยหินเก่าตอนต้น ๓ ก้อน เครื่องมือหินกะเทาะหน้าเดียว ๖ ก้อน และขวานหินขัดสมัยหินใหม่ ๒ ก้อน ให้ชื่อว่า “วัฒนธรรมแพงน้อย หรือเฟงน้อยเอียน” (Fingnoian Culture) บางท่านเรียกว่า “วัฒนธรรมบ้านเก่า” (Ban-Khaoian Culture) ในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ศาสตราจารย์โมเวียส ได้ส่งลูกศิษย์มาทำการสำรวจโดยร่วมมือกับกรมศิลปากรทำการสำรวจบริเวณหมู่บ้านเก่า จนถึงวังโพ ได้พบเครื่องมือหินกรวด ๑๐๔ ก้อน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ คณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก ได้ทำการสำรวจพบเครื่องมือหินเก่าที่บริเวณทุ่งผักหวาน จันเจด ตำบลท่าขนุน อำเภอทองผาภูมิ และที่บ้านท่ามะนาว ตำบลลาดหญ้า อำเภอเมือง จากเครื่องมือที่พอสรรูปได้ว่า คนสมัยหินเก่าที่จังหวัดกาญจนบุรี น่าจะเป็นพวกมนุษย์วานรหรือพวกออสตราลอปด์ แต่ก็มีปัญหาว่าพวกนี้อพยพมาจากที่ใด

เครื่องมือหินที่พบในจังหวัดกาญจนบุรีนี้ เป็นหินกะเทาะหน้าเดียวประเภทเครื่องขุดและสับตัด (Chopper-chopping tools) ยังไม่ปรากฏว่าได้พบโครงกระดูกของมนุษย์สมัยนี้เลย ผู้ที่สนใจและทำการสำรวจเรื่องราวของยุคหินเก่าในปัจจุบัน ก็มีคณะของศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร พิพิธภัณฑสถานก่อนประวัติศาสตร์ ศิริราชพยาบาล ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ท่านได้พบเครื่องมือหินกรวดสมัยหินเก่าตามริมแม่น้ำตามถ้ำของแม่น้ำแควน้อยใกล้ไทรโยคเป็นจำนวนมาก

จากร่องรอยของมนุษย์สมัยหินเก่าที่จังหวัดกาญจนบุรีนี้ ยังไม่มีการสำรวจอย่างจริงจัง ซึ่งต้องพบหลักฐานมากกว่านี้ แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ต้นแม่น้ำทั้งสองของจังหวัดกาญจนบุรี คือ แม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ ได้ถูกน้ำท่วมเพราะการสร้างเขื่อนศรีนครินทร์และเขื่อนเขาแหลมในปัจจุบัน

ยุคหินกลาง (Mesolithic Period)

จากหลักฐานที่พบว่า เครื่องมือที่พบหลายแห่งในจังหวัดกาญจนบุรี เป็นแบบวัฒนธรรมโฮบิเนียน (Haobinhian Culture) จากการสำรวจของคณะไทย-เดนมาร์กเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ที่ถ้ำเพิงผาหน้าถ้ำพระขอม ตำบลไทรโยค อำเภอไทรโยค พบเครื่องมือหินกรวดจำนวนมาก และได้พบโครงกระดูกของผู้ใหญ่ ๑ โครง ในระดับลึกจากเพิงผา ๑๑๐-๑๓๐ เซนติเมตร โดยกระดูกนั้นอยู่ในลักษณะนอนหงายชันเข่าอยู่บนก้อนหินใหญ่แห่งหนึ่งในแนวเกือบขนานกับผนังเพิงผา นอนหันหน้าไปด้านขวามือ ศีรษะหันไปทางทิศเหนือฝ่ามือขวายู้อยู่ใต้คาง แขนท่อนซ้ายวางพาดอก ที่บริเวณส่วนบนของร่าง

และบริเวณทรวงอกมีหินควอทซ์ไซท์ก้อนใหญ่วางทับอยู่ตอนเหนือศีรษะและร่างมีดินสีแดงโรยอยู่ แสดงว่ามีพิธีกรรมเกี่ยวกับการฝังศพ พบกระดูกสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมวางอยู่บนทรวงอก เปลือกหอยกาบวางอยู่บนร่างหรือใกล้กับร่าง ที่บนแขนขวามีเปลือกหอยทะเลอยู่ ๒ ชิ้น เป็นเรื่องน่าแปลกว่าเปลือกหอยทะเลคู่นี้มาได้อย่างไร จัดว่าโครงกระดูกคนสมัยหินกลาง โครงนี้เป็นโครงกระดูกที่เก่าแก่

ที่สุดที่พบในประเทศไทย ปัจจุบันโครงกระดูกนี้ถูกส่งกลับมาจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติโคเปนเฮเกน มาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์ก่อนประวัติศาสตร์โรงพยาบาลศิริราช

นอกจากนี้ ยังพบเครื่องมือหินกะเทาะที่ประดิษฐ์ขึ้น เป็นเครื่องมือหินอย่างหยาบ ชั้นบนทำเล็กลงและฝีมือดีขึ้น แต่ความก้าวหน้าในการทำเครื่องมือยังช้ามาก เครื่องมือหินนี้จัดอยู่ในวัฒนธรรมโฮบีเนียน เพราะพบครั้งแรกที่ประเทศเวียดนาม ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสมัยนี้อาศัยอยู่ตามถ้ำ เพิงผาใกล้ห้วยลำธาร ไม่ไกลจากแม่น้ำที่มีหินกรวด คนพวกนี้ล่าสัตว์ เก็บผลไม้หาปลา จากการพบกระดูกสัตว์ที่ปนอยู่กับเครื่องมือหินพบว่าคนสมัยนั้นกินหมู กวาง หมี ลิง หอย ปลา ปู เต่าเป็นอาหารและรู้จักการก่อไฟหุงอาหาร

หลักฐานที่พบเกี่ยวกับมนุษย์สมัยหินกลางที่จังหวัดกาญจนบุรี มีดังนี้

๑. บริเวณบ้านเก่า ตำบลจรเข้เผือก อำเภอเมืองกาญจนบุรี
๒. ที่ถ้ำไกล่สถานวังโพ อำเภอไทรโยค
๓. ที่ถ้ำจันเจด ตำบลท่าขนุน อำเภอทองผาภูมิ
๔. ที่บริเวณบ้านท่ามะนาว อำเภอเมืองกาญจนบุรี
๕. ถ้ำอบะ อำเภอศรีสวัสดิ์
๖. บริเวณถ้ำเม่น ถ้ำเขาทะลุ ถ้ำเพชรคูหา ตำบลจรเข้เผือก อำเภอเมืองกาญจนบุรี
๗. ที่ถ้ำพระขอม อำเภอไทรโยค

จากหลักฐานที่พบโครงกระดูกและเครื่องมือหิน ซากพืชและสัตว์ จึงยืนยันได้ว่าจังหวัดกาญจนบุรี เป็นดินแดนที่มนุษย์ได้เคยอาศัยอยู่มาแล้วเป็นเวลานานกว่า ๗,๐๐๐ ปีขึ้นไป

ยุคหินใหม่ (Neolithic Period)

นักโบราณคดีเชื่อว่ามนุษย์ยุคหินใหม่อาศัยอยู่ในประเทศไทย มาตั้งแต่ ๒,๐๐๐-๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว มนุษย์ยุคนี้มีความเจริญกว่าคนยุคหินเก่า หินกลาง คนพวกนี้รู้จักใช้เครื่องมือหินขัดจนเรียบ แทนที่จะกะเทาะอย่างเดี๋ยวก่อน รู้จักการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ทำเครื่องปั้นดินเผา เครื่องจักรสาน เครื่องมือทำด้วยเปลือกหอยและหิน

หลักฐานที่คนเหล่านี้ทิ้งไว้มี

๑. โครงกระดูก
๒. เครื่องมือหิน
๓. เครื่องปั้นดินเผา
๔. เครื่องจักรสาน

ในจังหวัดกาญจนบุรีได้มีการขุดค้นพบโครงกระดูกสมัยหินใหม่มากมายหลายแห่งเกือบทั่วไปตามริมแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ เช่น บริเวณที่ทำการผสมเทียมกรมการสัตว์ทหารบก อำเภอเมืองกาญจนบุรี บริเวณโกดังขององค์การเหมืองแร่ไถลั่ววัดไชยชุมพลชนะสงคราม (วัดใต้) ถ้ำพระขอม ตำบลไทรโยค และแหล่งที่พบมากที่สุด คือบริเวณบ้านเก่าที่เรียกว่า แหล่งนายบางและนายลือ ตำบลจรเข้เผือก อำเภอเมืองกาญจนบุรี ซึ่งสำรวจพบโดยคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก

ปีพ.ศ. ๒๕๐๔ ที่เนินดินในไร่ของนางแฉ่ง ประสมทรัพย์ ที่บ้านเก่านี้ ได้พบโครงกระดูกเครื่องมือเครื่องใช้ของมนุษย์ยุคหินใหม่อายุประมาณ ๔,๐๐๐ ปี เป็นครั้งแรกและมากที่สุดในประเทศไทย จากการรวบรวมวัตถุต่างๆ ได้ถึง ๑ ล้านชิ้น เช่น เครื่องปั้นดินเผา ขวานหิน เศษเครื่องมือหินขัด หินลับ และหินใช้ขัดโครงกระดูกสัตว์และฟันสัตว์ เปลือกหอย โครงกระดูกจำนวน ๔๔ โครง โดยเฉพาะเครื่องปั้น ดินเผาสามขา (Trieds) ตรงกับวัฒนธรรมลุงซาน (Lungshanoid Culture) ของจีน และแบบต่างๆ ของเครื่องปั้นดินเผาที่มี ๒๖ ชนิด แบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ได้ ๒ แบบ คือ ชนิดมีฐานและไม่มีฐาน

ต่อมาคณะของศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร ได้ทำการขุดค้นบริเวณถ้ำองบะ อำเภอศรีสวัสดิ์ และที่ถ้ำเขาสามเหลี่ยม ตำบลช่องสะเดา อำเภอเมืองกาญจนบุรี พบโครงกระดูกเครื่องมือหินภาชนะดินเผาอีกเป็นจำนวนมาก

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ นี้ ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ก็ได้ทำการขุดค้นบริเวณริมฝั่งแม่น้ำแควใหญ่ บ้านท่ามะนาว อำเภอเมืองกาญจนบุรี พบโครงกระดูกและเครื่องปั้นดินเผาเป็นจำนวนมาก ยังพบขวานหินขัดทำจากหินประเภทควอทซ์ตระกูลหยก มีลักษณะสีขาวใส ซึ่งไม่เคยพบมาก่อนเลยในประเทศไทย (หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ๒๕๒๕) นอกจากนั้นพบภาพเขียนก่อนประวัติศาสตร์ ดังนี้

๑. ถ้ำตาตัวง อำเภอศรีสวัสดิ์ บริเวณใกล้เขื่อนท่าทุ่งนา อยู่บนภูเขาสูงชันจากพื้นดินราว ๓๐๐ เมตร ที่ผนังถ้ำเป็นภาพขบวนแห่ ๒ ขบวน แต่ละขบวนมีกลองหรือฆ้องขนาดใหญ่มีคนแบกที่ศีรษะคล้ายกับมีขนนกหรือดอกหญ้าเป็นเครื่องประดับ ขนาดสูงราว ๑๐ เซนติเมตร นอกจากนั้น ยังมีภาพอื่นๆ อีก แต่ลบเลือนจนดูไม่ออก ถ้ำนี้พบเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยครูต่วน ถ้ำทอง

๒. ถ้ำเขาเขียว ตำบลลุ่มสุม อำเภอไทรโยค เขียนเป็นรูปคน เขียนเป็นเส้นพอให้รู้ว่าแทนคน รูปสัตว์สี่เท้า ยืนให้เห็นด้านข้าง และเป็นรูปสัตว์เห็นทางด้านหน้า

จากการกำหนดอายุของภาพทั้งสองอยู่ในยุคหินใหม่ตอนปลาย

การพบเรื่องราวของมนุษย์ยุคหินใหม่ต่างๆ มากมาย แสดงว่าจังหวัดกาญจนบุรีเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์มานาน เพราะลำน้ำแควน้อยและแควใหญ่ มีธารน้ำที่ใสสะอาด มีพื้นที่ราบอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการปลูกพืช ล่าสัตว์ ปราศจากโรคระบาด จึงเหมาะที่จะเป็นที่อยู่อาศัยมานานไม่ต่ำกว่า ๓,๗๐๐ ปี มาแล้ว

ยุคโลหะ (Metal Age)

จากการสำรวจของคณะไทย-เดนมาร์กที่ถ้ำองบะ และที่อำเภอไทรโยคพบขวานสำริด เศษกำไลสำริด เศษกลองมโหระทึกสำริด ๔ ชิ้น ระฆังสำริดขนาดเล็ก ๑ ลูก ในปีพ.ศ. ๒๕๐๕ การขุดค้นที่บ้านเก่าก็พบเครื่องมือ เครื่องใช้สำริด เหล็กปนอยู่กับหลุมฝังศพ

ปีพ.ศ. ๒๕๑๘ นักเรียนโรงเรียนสาธิตนาราม บ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน ได้ขุดพบโบราณวัตถุ แจ่งให้กองโบราณคดี กรมศิลปากรทราบและได้ดำเนินการขุดค้น พบวัตถุต่างๆ สามารถแยกออกได้ ดังนี้

- ทำด้วยสำริด มีภาชนะสำริดคล้ายขันและคล้ายกระบอกรูป ก่าโลสำริดสำหรับใส่ข้อมือ
ข้อเท้า ทิวพีสำริด รูปหงส์ รูปนกยูง แหวนสำริด และลูกกระพรวน

- ทำด้วยหิน มีขวานหินขัด (ขวานฟ้า) หินเจาะรู หินลับมีด ลูกปัดโบราณสีต่างๆ คล้ายกับ
ที่พบที่ประเทศอินเดีย

- ทำด้วยแก้ว มีลูกปัดสีต่างๆ ตุ่มหู
- ทำด้วยดินเผา มีแหวนดินเผา ตุ่มหูเผา
- ทำด้วยเหล็ก มีขวาน ใบหอก มีดขอ สิว ห่วงเหล็ก เบ็ด เคียว ฯลฯ
- พีช พบเมล็ดพีชติดกับเครื่องปั้นดินเผา

จากการพบนี้ แสดงว่าคนที่บ้านดอนตาเพชร รู้จักการใช้วัว ควายไถนา จากแผ่นสำริด
สลักเป็นรูปควาย มีเครื่องปั้นดินเผาลายเชือก และไม่มีลาย มีช่างทอผ้าและช่างไม้ รู้จักหาปลา
โดยใช้ฉมวก ใช้เบ็ด รู้จักล่าสัตว์ด้วยหอก รู้จักใช้เครื่องประดับร่างกาย เช่น ลูกปัด ตุ่มหู จากภาชนะ
สำริดมีรูปผู้หญิงครึ่งตัวสวมเสื้อไว้ผมยาวสะกกลาง มีตุ่มหูคล้ายหญิงพม่า นอกจากนั้นยังมีรูปหงส์ รูป
นกยูง ทำด้วยสำริด การพบที่บ้านดอนตาเพชร แสดงให้เห็นว่าความก้าวหน้าทางเทคนิควิทยาการที่อยู่
ในระดับของมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เป็นชุมชนที่มีความเจริญและเป็นยุคหัวเลี้ยวหัวต่อที่เข้าสู่
ระยะแรกเริ่มของยุคประวัติศาสตร์

กาญจนบุรีดินแดนก่อนประวัติศาสตร์ คงจะทำให้ท่านรู้จักจังหวัดกาญจนบุรีมากขึ้นใน
ทัศนะหนึ่งและคงสะท้อนให้เห็นเหมือนกันว่า แหล่งก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทยและของโลก
กำลังถูกทำลาย และยังทำลายนักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์หรือผู้สนใจเข้ามาศึกษาหาความรู้
ข้อเท็จจริงกันมากขึ้น สิ่งที่ยังมีตมยังคงจมอยู่ใต้พื้นดิน ตามริมฝั่งของแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแคว
ใหญ่มานานหลายศตวรรษและยังอยู่อีกนานเท่าไรนั้นจะได้รับการขุดค้นมาศึกษาตีความ ซึ่งคงจะ
อำนวยความสะดวกต่อการเรียนรู้เกี่ยวกับมนุษยชาติในปัจจุบันไม่มากนักน้อย

สมัยประวัติศาสตร์

สมัยทวารวดีและลพบุรี

จากหลักฐานโบราณสถาน โบราณวัตถุ ในดินแดนประเทศไทย ทำให้เราได้ทราบว่า อารย
ธรรมอินเดีย ได้หลั่งไหลแผ่เข้ามาถึงดินแดนประเทศไทย ตั้งแต่ครั้งพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ชาวอินเดีย
เรียกประเทศไทยว่า "ดินแดนสุวรรณภูมิ" และได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในแหลมอินโดจีนพร้อมทั้งได้นำ
วัฒนธรรมและศาสนา คือ ศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา เข้ามาเผยแพร่ด้วย

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗ ถึง ๑๑ ตามหลักฐานจากจดหมายเหตุของจีนว่ามีอาณาจักร
"ฟูนัน" ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ และได้แผ่อำนาจเขตไปทางทิศตะวันตกถึงแถบลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยาด้วย เมื่ออาณาจักร "ฟูนัน" สลายตัวในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แล้ว ในดินแดนลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยาได้เกิดอาณาจักรที่สำคัญทางพุทธศาสนาขึ้น ชื่อว่า อาณาจักรทวารวดี การจัดสมัยและ
กำหนดอายุของศิลปกรรมในประเทศไทย นักปราชญ์ทางโบราณคดีได้กำหนดไว้ ดังนี้

- ศิลปทวารวดี

พุทธศตวรรษ ๑๑-๑๖

- เทวรูปรุ่นเก่า	พุทธศตวรรษ ๑๒-๑๔
- ศิลปศรีวิชัย	พุทธศตวรรษ ๑๓-๑๘
- ศิลปลพบุรี	พุทธศตวรรษ ๑๖-๑๘
- ศิลปเขียงแสน	พุทธศตวรรษ ๑๖-๒๓
- ศิลปสุโขทัย	พุทธศตวรรษ ๑๘-๒๐
- ศิลปอู่ทอง	พุทธศตวรรษ ๑๘-๒๐
- ศิลปอยุธยา	พุทธศตวรรษ ๑๘-ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓
- ศิลปรัตนโกสินทร์	พุทธศตวรรษ ๒๓-๒๕

เมื่อประมาณ ๖๐-๗๐ ปีมานี้เอง นักปราชญ์ทางโบราณคดีมีสมเด็จพระยาธรรมาธิบดี ราชานุภาพและศาสตราจารย์ ยอร์จ เซเดส์ เป็นต้น ได้นำเอาชื่อ "ทวาราวดี" มาใช้กำหนดสมัยของ ศิลปะโบราณวัตถุ และโบราณสถานที่พบในประเทศไทยในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (อันรวมถึง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง ฯลฯ ด้วย) เป็นศิลปะที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียสมัยอมราวดี สมัยคุปตะ และหลังคุปตะ และได้กำหนดอายุของศิลปะทวาราวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และศิลปะทวาราวดี ที่แยกไปอยู่ภาคเหนือที่แคว้นหริภุญชัยถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

คำว่า "ทวาราวดี" เดิมเป็นเพียงข้อสันนิษฐานจากชื่ออาณาจักรที่จดหมายเหตุจีนเรียกว่า "โถโลโปติ" (To-lo-po-ti) ว่า ตรงกับคำสันสกฤตว่า "ทวาราวดี" และคำนี้ได้ติดอยู่เป็นสร้อยชื่อของนครหลวงของประเทศไทย มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้มีผู้พบเหรียญเงินมีอักษรจารึกที่นครปฐมคำจารึกเป็นอักษรสันสกฤต รุ่นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ มีข้อความว่า "ศรีทวาราวดีศวร- ปุณณะ" แปลว่า "บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวาราวดี" อันแสดงว่าอาณาจักรทวาราวดีนั้นมีจริงในประเทศไทย

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์และความเป็นมาของจังหวัดกาญจนบุรี

เมืองกาญจนบุรีนั้น เป็นเมืองเก่าแก่มาตั้งแต่ครั้งโบราณเมืองหนึ่ง ส่วนจะสร้างขึ้นเมื่อไร สมัยใด ยังไม่พบหลักฐานที่ยืนยันแน่ชัด หลักฐานด้านประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงเมืองกาญจนบุรีเห็นจะเป็นพงศาวดารเหนือ ซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องพระยาทรงพระยาทรงได้เป็นเจ้าเมืองกาญจนบุรี โดยมีได้ระบุน่าปีใด แต่ได้ระบุน่าปีที่พระยาพานไปนมัสการพระบรมสารีริกธาตุที่เมืองลำพูนว่า ตรงกับ จ.ศ. ๕๕๒ หรือ พ.ศ. ๑๗๓๔ ซึ่งเป็นระยะเวลาหลังจากที่พระยาพานได้ฆ่าพระยาทรงผู้เป็นบิดาแล้ว จึงอาจสรุปว่า พระยาทรงครองเมืองกาญจนบุรีราว พ.ศ. ๑๗๐๐ แต่เรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดารเหนือ เป็นเพียงตำนานการสร้างพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐมเท่านั้นยังไม่มียุคหลักฐานอื่นใดมายืนยันข้อเท็จจริงนี้ได้แน่ชัด

อย่างไรก็ตาม เมืองกาญจนบุรียังคงเหลือหลักฐานทางโบราณคดีที่ยืนยันสภาพความเป็นเมืองโบราณตามลุ่มแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแควใหญ่ และแม่น้ำแม่กลอง ดังต่อไปนี้

ลุ่มน้ำแม่กลองนั้น นับเนื่องในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้านตะวันตก ถึงแม้จะไม่เคยเป็นที่ตั้งเมืองหลวงก็ตาม แต่ปรากฏว่ามีชุมชนโบราณอยู่สืบเนื่องกันมาช้านาน ตั้งแต่สมัยก่อน

ประวัติศาสตร์กว่าบรรดาลุ่มน้ำอื่นๆ จึงเป็นอาณาบริเวณที่น่าสนใจสมควรนำเรื่องราวเกี่ยวกับชุมชนโบราณที่พัฒนาขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มาเสนอสู่การพิจารณาต่อไป

แม่น้ำแม่กลองมีกำเนิดมาจากการรวมตัวของลำน้ำสำคัญสองสาย คือ ลำน้ำแควใหญ่ กับ ลำน้ำแควน้อยทั้งสองสายมีต้นน้ำอยู่ในเทือกเขาตะนาวศรีลำน้ำแควใหญ่ไหลมาจากเทือกเขาทางเหนือระหว่างเขตจังหวัดอุทัยธานีและจังหวัดกาญจนบุรีไหลมาตามซอกเขาผ่านอำเภอสรีสวัสดิ์ลงมาบรรจบกับลำน้ำแควน้อยที่ตำบลปากแพรกอำเภอเมืองกาญจนบุรี

ส่วนลำน้ำแควน้อยไหลมาจากซอกเขาซึ่งอยู่ชายแดนประเทศสหภาพพม่าไหลผ่านเขตอำเภอสังขละบุรี อำเภอทองผาภูมิ อำเภอไทรโยคและอำเภอเมืองกาญจนบุรีมาบรรจบกับลำน้ำแควใหญ่ที่ที่ตั้งจังหวัดกาญจนบุรีเป็นแม่น้ำแม่กลอง

จากเขตอำเภอเมืองกาญจนบุรีแม่น้ำแม่กลองไหลลงสู่ที่ราบลุ่มผ่านอำเภอดำม่วง อำเภอท่ามะกา อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี อำเภอบางคนที อำเภอเมืองสมุทรสงคราม ไหลสู่ออกทะเลที่ "บ้านบางเรือหัก" จังหวัดสมุทรสงคราม

ตามสองฝั่งลำน้ำแควน้อย แควใหญ่ ของจังหวัดกาญจนบุรี ได้พบหลักฐาน ทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่อยู่ตามถ้ำ ชายเขา และบริเวณใกล้ริมธารน้ำ ลำน้ำ โดยเฉพาะเขตตำบลบ้านเก่า อำเภอเมืองกาญจนบุรี ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนของมนุษย์ในสมัยหินใหม่มาต่อกับยุคโลหะได้มีการขุดค้นศึกษากันอย่างละเอียด โบราณวัตถุในสมัยหินเก่าและหินกลาง ก็ได้พบในเขตต้นน้ำเหล่านี้ดังได้กล่าวแล้วในตอนต้น ซึ่งชี้ให้เห็นว่ามีมนุษย์อยู่อาศัยมาแล้ว **ไม่ต่ำกว่าหนึ่งหมื่นปีขึ้นไป** แสดงให้เห็นการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่พากันอพยพลงมาตามลำน้ำเข้าสู่ที่ราบลุ่ม

ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลองที่เป็นแหล่งกำเนิดของชุมชนระดับเมืองนั้น ปรากฏว่าเราพบร่องรอยของเมืองโบราณเป็นจำนวน ๗ แห่งด้วยกัน ล้วนตั้งอยู่ริมสองฝั่งของลำน้ำแควน้อย แควใหญ่และลำน้ำแม่กลองทั้งสิ้น

๑. เริ่มตั้งแต่ต้นน้ำแควน้อย ได้พบ **เมืองสิงห์** ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายของลำน้ำแควน้อยในเขตบ้านท่ากิโล ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค ลักษณะผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีคูและกำแพงล้อมรอบ บางด้านมีคันคูสามชั้นบ้าง ห้าชั้นบ้างและถึงเจ็ดชั้นก็มี มีเนื้อที่ภายในเมืองประมาณ ๖๔๑ ไร่กว่า ภายในเมืองมีสระน้ำหลายแห่ง และมีเนินดินที่มีเศษเครื่องปั้นดินเผาทั้งที่เคลือบด้วยสีน้ำตาลแก่ **แบบเครื่องปั้นดินเผาสมัยลพบุรี** และที่ไม่เคลือบก็มีมากมาย

ในตอนกลางเมืองมีศาสนสถานตั้งอยู่เป็นปราสาทแบบขอม ก่อด้วยศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก กรมศิลปากรกำลังดำเนินการขุดแต่งอยู่ ลักษณะศิลปกรรมเป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลศิลปะแบบขอม ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งกัมพูชา แต่ทว่าเป็นฝีมือชาวพื้นเมืองไม่ใช่ชาวขอมมาสร้างอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะมีลักษณะหยาบกว่าฝีมือช่างขอม การประดับศาสนสถานก็ทำด้วยลวดลายปูนปั้นซึ่งเป็นศิลปะลพบุรี และมีศิลปะแบบทวารวดีอยู่บ้าง แสดงลักษณะที่แตกต่างไปจากขอมโดยสิ้นเชิงบรรดากระเบื้องมุงหลังคา เครื่องปั้นดินเผา ทั้งเคลือบและไม่เคลือบ เป็นแบบลพบุรีเลียนแบบขอม เนื้อวัตถุที่ใช้ทำและเคลือบเป็นของท้องถิ่น

ปราสาทเมืองสิงห์นี้เป็นโบราณสถานเนื่องในคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เพราะพบรูปพระโพธิสัตว์ นางปรัชญาปารมิตา และพระพุทธรูปปางนาคปรก เทวรูปปั้นส่วนใหญ่เป็นศิลปะขอมที่นำมาจากกัมพูชาหรือเมืองอื่น เป็นแบบศิลปะสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ การพบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางเปล่งรัศมี ส่วนพระพุทธรูปนั้นส่วนมากเป็นศิลปะลพบุรี เป็นฝีมือช่างพื้นเมืองพระพุทธรูปนาคปรกสร้างด้วยหินทรายสีแดงเป็นฝีมือช่างพื้นเมืองอย่างแท้จริง

ส่วนลักษณะโบราณสถานของปราสาทเมืองสิงห์พอจะอนุมานได้ว่ามีอายุอย่างคร่าว ๆ ว่าคงจะสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐

เมื่อถึงรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงตั้งเมืองสิงห์ขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง ให้เป็นเมืองหน้าด่านเล็กๆ ขึ้นอยู่กับเมืองกาญจนบุรี มีเจ้าเมือง ส่งหมวดลาดตระเวนไปประจำคอยตรวจตราอยู่เสมอต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามเจ้าเมืองสิงห์ว่า "พระสมิงสิงห์บุรินทร์"

เมืองสิงห์คงเป็นเมืองเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ จึงได้ยุบเมืองสิงห์ลงเป็นตำบลเรียกกันว่า "ตำบลสิงห์"

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศสกุล ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือศิลปลพบุรี กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐ หน้า ๑๒-๑๓ ว่า...ราว พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐

สมัยนี้ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งประเทศกัมพูชา และมีสถาปัตยกรรมสมัยลพบุรี พระปรางค์เมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี มีพระปรางค์องค์เดียวก่อด้วยศิลาแลงตั้งอยู่ตรงกลาง มีมุขยื่นออกไปทางด้านตะวันออกและมีระเบียงคดก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบมีประตูชุมอยู่ทั้ง ๔ ทิศ ทั้งหมดนี้มีกำแพงดินซึ่งมีเศษอิฐปูนอยู่ล้อมรอบนอกอีกชั้นหนึ่ง ได้ค้นพบซากประติมากรรมในศิลปะแบบบายนวางทิ้งอยู่หน้าปราสาทด้วย นอกจากนี้ยังทรงถือกำหนดอายุโดยส่วนรวมของตัวอาคารทั้งหมดไว้ในศิลปะขอมแบบบายนอีกด้วย

รวมความว่าสมัยลพบุรี (พ.ศ. ๒๕๐๐-๑๗๙๙) กาญจนบุรีเป็นเมืองมาแล้ว เพราะปรากฏหลักฐานจากปรางค์และกำแพงศิลาแลงของเมืองสิงห์ตั้งได้กล่าวมาแล้ว

๒. ถัดจากเมืองสิงห์ออกไปทางทิศตะวันออกห่างจากลำน้ำแควน้อยประมาณ ๕ กิโลเมตร มีเมืองโบราณขนาดเล็กอยู่เมืองหนึ่ง มีคูน้ำและคัตดินล้อมรอบ ตั้งอยู่เชิงเขา ชาวบ้านเรียกว่า "เมืองครุฑ" ยังไม่มีการขุดค้น จากปากคำชาวบ้านบอกว่า แต่ก่อนมีครุฑศิลาทรายอยู่ที่เชิงเขาในเขตเมืองนี้ จึงเรียกว่า "เมืองครุฑ" อันลักษณะการทำครุฑด้วยหินทรายนั้น พบมากในสมัยศิลปะลพบุรี เมืองสิงห์ และเมืองครุฑ ตั้งอยู่ห่างไกลกันนัก จึงน่าจะเป็นเมืองในยุคเดียวกัน เมืองครุฑนี้คงเป็นเมืองหน้าด่านและอยู่ในเขตปกครองของเมืองสิงห์

๓. ทางลำน้ำศรีสวัสดิ์หรือแควใหญ่ ซึ่งอยู่ทางเหนือมีชุมชนโบราณ แต่มีอายุเพียงแค่วัยสมัยลพบุรีลงมาถึงสมัยอยุธยา อยู่ในเขตบ้านท่าเสา ตำบลลาดหญ้า บ้านท่าเสาตั้งอยู่ฝั่ง

ตะวันออกของลำน้ำแควใหญ่ มีซากวัดโบราณ เช่น วัดขุนแผน วัดนางพิมพ์ วัดป่าเลไลยก์ ฯลฯ ที่เจดีย์เก่าในเขตวัดนี้เคยมีผู้ขุดพบพระเครื่องแบบลพบุรีตอนปลาย

ส่วนที่บ้านลาดหญ้าซึ่งอยู่ต่ำลงมาประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร ก็เคยเป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรี(เก่า) ในสมัยอยุธยา เมืองนี้มีขนาดเล็ก คงเป็นเพียงเมืองด่าน

สรุปแล้วเมืองนี้ก็คือนครเมืองกาญจนบุรี (เก่า) เป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญทางตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาตลอดมาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี มีผู้สำรวจบริเวณเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ที่ตั้งอยู่เชิงเขาชนไก่นี้มาแล้ว ว่าบริเวณอันกว้างใหญ่นี้ ปรากฏพบสระน้ำ ซากโบราณสถาน วัดต่างๆ มีวัดร้างถึง ๖ วัด คือ

๑. วัดขุนแผน
๒. วัดป่าเลไลยก์
๓. วัดนางพิม
๔. วัดจีน
๕. วัดริมตะเพิน ชื่อว่า วัดมอญ อยู่ห่างออกไป
๖. วัดแม่หม้าย

เจ้าเมืองกาญจนบุรี มีชื่อว่า "พระยากาญจนบุรี" เป็นแม่ทัพสำคัญคนหนึ่งครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๔. ต่อจากอำเภอเมืองกาญจนบุรีลงไปตามลำแม่น้ำแม่กลอง ในเขตอำเภอท่ามะกามีเมืองชุมชนใหญ่แห่งหนึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง อยู่ในเขตบ้านดงสัก ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกาชาวบ้านเรียกชื่อมาแต่ครั้งโบราณว่า "เมืองพงตึก" เพราะพบฐานอาคารที่ก่อสร้างด้วยอิฐและศิลาแลงแสดงให้เห็นว่าเป็นศูนย์กลางของชุมชนใหญ่มาก่อน นักโบราณคดีขุดพบตะเกียงโรมันสำริดสมัยพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ พบพระพุทธรูปแบบอมราวดีสมัยพุทธศตวรรษที่ ๗ และพระพุทธรูปสมัยทวารวดีอีกหลายองค์ สมัยไม่เกินพุทธศตวรรษที่ ๑๑ รวมทั้งโบราณวัตถุอย่างอื่น ๆ อีกมาก เมื่อพิจารณาประกอบกับซากสถาปัตยกรรมที่ยังหลงเหลือปรากฏอยู่ ซึ่งมีฝีมือช่างขอมปะปนอยู่ด้วย ก็อาจประมาณอายุอย่างกว้างๆ ได้ว่า ชุมชนแห่งนี้มีอายุตั้งแต่สมัย "ทวารวดี" ขึ้นไป

เรื่องชุมชนโบราณที่บ้านพงตึกนี้ ตามความเห็นของนักปราชญ์ทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์โดยทั่วไป เชื่อว่าเป็นสถานที่แหล่งพักสินค้าของชาวอินเดียที่เข้ามาค้าขายในดินแดนประเทศไทยในสมัยแรก เพราะการพบพระพุทธรูปแบบ "อมราวดี" นั้น ย่อมเป็นสิ่งยืนยันให้เห็นชัดเจนนอกจากพระพุทธรูปแบบอมราวดีแล้ว ยังได้พบตะเกียงสำริดโรมัน ซึ่งมีอายุราวศตวรรษที่ ๖-๗ เป็นเครื่องสนับสนุน โดยเหตุนี้บางท่าน เช่น ดร.ควอริช เวลส์ ได้เสนอว่าตะเกียงดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นของคณะทูตโรมันนำเข้ามา

นักโบราณคดีและประวัติศาสตร์จึงมีความเห็นว่าบ้านพงตึกคงเป็นชุมชนแห่งหนึ่งที่สำคัญบนฝั่งลำน้ำแม่กลองและเจริญรุ่งเรืองในสมัย "ทวารวดี" แต่เมื่อขอมมาปกครอง เมืองพงตึกคงจะทรุดโทรมลงกลายเป็นเมืองขนาดเล็ก พวกขอมจึงสร้างเทวสถานไว้แต่เพียงขนาดย่อม

๕. ใต้เมืองพงตึกลงไปตามลำน้ำแม่กลองตามฝั่งตะวันออกที่ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี มีเมืองโบราณอีกเมืองหนึ่งชื่อ โกสินารายณ์ เป็นเมืองสมัยลพบุรี

๖. ใต้เมืองโกสินารายณ์ลงมาตามลำน้ำแม่กลองถึงตัวเมืองราชบุรี บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลองเคยเป็นที่ตั้งของเมืองราชบุรีโบราณ มีอายุตั้งแต่สมัยลพบุรีสืบต่อลงมา นอกเมืองออกไปก็ยังพบโบราณวัตถุตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมาอีกหลายแห่ง

๗. ห่างจากเมืองราชบุรีลงไปทางใต้ประมาณ ๕ กิโลเมตร พบเมืองโบราณขนาดใหญ่เรียกกันว่า เมืองคูบัว สันนิษฐานว่า เป็นเมืองราชบุรีเดิมในสมัยทวารวดี

สรุปใต้ใจความว่า ตั้งแต่โบราณกาลมา สองฝั่งลำน้ำแควน้อย แควใหญ่ และสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองเคยเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทย

ชุมชนชนสมัยทวารวดีที่บ้าน "พงตึก" ในเขตอำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี นับว่าเป็นเมืองสำคัญมาก เดิมตั้งอยู่ไม่ห่างไกลทะเลมากนัก และเป็นเมืองตั้งอยู่ย่านกลางเส้นทางคมนาคมเป็นที่ชุมชนโบราณแห่งหนึ่งของประเทศไทย ติดตั้งระหว่างดินแดนเมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำท่าจีน เจ้าพระยากับเมืองมอญในประเทศพม่า เป็นทางสัญจรของคนมาช้านานหลายยุคหลายสมัย จนถึงสมัยอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ จากการพิจารณาภูมิศาสตร์จะเห็นได้ว่า จากเมืองพงตึกจะเดินทางไประหว่างเมืองโบราณอื่นๆ มีเมืองกาญจนบุรี (เก่า) เมืองคูบัว เมืองราชบุรี (เก่า) เมืองกำแพงแสน เมืองดอนตูม เมืองนครปฐม เมืองอู่ทอง ย่อมไปได้สะดวกทุกทิศทาง โดยมีแม่น้ำหลายสายเป็นเส้นทางคมนาคม

จากเมืองกาญจนบุรี (เก่า) เมืองสิงห์ ซึ่งเป็นเมืองตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมที่จะติดต่อกันโดยผ่านพระเจดีย์สามองค์ไปยังเมืองมอญและพม่า ย่อมไปมาได้สะดวกมาตั้งแต่ครั้งโบราณ เมืองโบราณดังกล่าวมาแล้ว ใต้ร้างไปเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเหตุต่างๆ กันดังต่อไปนี้

๑. เพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินใหม่ เป็นเหตุให้กั้นตารน้ำ ผู้คนได้รับความลำบากจึงพากันอพยพไปอยู่ที่อื่น

๒. เกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ ทำเลที่ตั้งของเมืองมีที่เพาะปลูก ที่จะทำนา ทำไร่ มีน้อยขาดน้ำขาดความอุดมสมบูรณ์ พลเมืองเพิ่มขึ้นที่ดินมีน้อยไม่พอจะประกอบอาชีพ จึงคิดชักชวนกันอพยพไปอยู่ที่อื่น

๓. โรคระบาดอย่างร้ายแรง ผู้คนล้มตายลงเป็นอันมาก (โบราณเรียกว่าทำกินเมือง) จึงพากันหนีโรคภัยไปอยู่ที่อื่น เมืองจึงร้างไป มีเช่นนี้หลายเมือง

๔. ภัยจากศึกสงคราม เมื่อพ่ายแพ้สงครามผู้คนพลเมืองก็ถูกจับกวาดต้อนเป็นเชลยบ้านเมืองถูกข้าศึกทำลายพินาศ กรณีเช่นนี้มีตัวอย่างอยู่มากในประเทศไทยตั้งแต่เหนือจดใต้

แต่ถ้าเมืองที่ร้างไปนั้น รอบๆ บริเวณนอกเมืองออกไปเป็นที่อุดมสมบูรณ์ ดินดี น้ำท่าดี ถึงแม้จะเคยร้างไปก็จะเป็นอยู่ชั่วระยะหนึ่ง ไม่ช้าไม่นานก็จะมีผู้คนอพยพกันมาตั้งบ้านเมืองอาศัยทำมาหากินกันต่อไปใหม่ ฉะนั้น เราจะเห็นเมืองใหม่สร้างซับซ้อนกับแนวเมืองเก่าหรืออยู่ใกล้ติดกันอยู่หลายเมือง

อนึ่ง ถ้าเมืองใดมีความสำคัญทางศาสนามีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ มีชื่อเสียงเมืองนั้นมักไม่ร้าง มีบางเมืองเคยร้างไปบ้างก็เพียงชั่วระยะหนึ่ง แล้วก็จะมียุคคนพลเมืองอพยพมาตั้งบ้านเมืองอยู่ต่อไปใหม่

ในครั้งโบราณกาล บ้านเมืองในดินแดนแห่งประเทศไทยยังไม่ได้รวมเป็นอาณาจักรอันหนึ่งอันเดียวกันเหมือนอย่างทุกวันนี้ แบ่งการปกครองออกเป็นแคว้นๆ เป็นรัฐๆ หรืออย่างที่เรียกว่าลัทธิเจ้าผู้ครองนคร หรือ "นครรัฐ" เมืองกาญจนบุรีครั้งโบราณรวมอยู่ในแคว้นอุทองหรือที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ

มีผู้สันนิษฐานว่า สมัยโบราณเมืองพงตึก คือเมืองกาญจนบุรี สมัยทวารวดี (พ.ศ.๑๐๐๐-๑๕๘๙) คงชื่อว่า "เมืองกาญจนบุรี" มาแต่ครั้งนั้นซึ่งก็เป็นเรื่องสมควรรับฟังเพื่อประกอบการพิจารณาค้นคว้าหลักฐานต่อไป

เพราะเหตุที่เมืองกาญจนบุรี มีประวัติทางประวัติศาสตร์ และทางโบราณคดีเนื่องจากมีโบราณสถาน โบราณวัตถุสมัยต่างๆ ที่วิวัฒนาการสืบต่อกันมาไม่ขาดสายเป็นเวลานานนับเป็นหมื่นๆ ปี ตั้งแต่ยุคหินเก่า หินกลาง หินใหม่ และยุคโลหะ จึงเป็นแผ่นดินชุ่มทรัพย์ อันมหาศาลของวงการโบราณคดีของโลก มีนักปราชญ์ทางโบราณคดีไทยและนานาชาติ ได้เดินทางเข้ามาค้นหาหาหลักฐานและรายละเอียดอันเกี่ยวกับชีวิตและความเป็นอยู่ของมนุษย์ในอดีต แผ่นดินแห่งนี้จึงมีค่าเป็นเพชรน้ำเอกแห่งหนึ่งในวงการโบราณคดีประวัติศาสตร์และอารยธรรมของโลกในภูมิภาคนี้ นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติเป็นต้นว่า โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ คูเมือง กำแพงเมือง ฯลฯ อันเป็นหลักฐานที่จะ

ให้รายละเอียดทางประวัติศาสตร์และอารยธรรมของชาติ สมควรที่เราชาวไทยและชาวกาญจนบุรีจะต้องช่วยกันรักษาไว้เหมือนพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงกล่าวว่า "การสร้างอาคารสมัยใหม่เป็นเกียรติของผู้สร้างเพียงคนเดียว แต่เรื่องโบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ อัฐเพียงแผ่นดินเดียวก็มีค่า ควรที่จะได้ช่วยกันรักษาไว้ หากเราขาดสุโขทัย อยุธยาและรัตนโกสินทร์แล้วประเทศไทยก็ไม่มีความหมาย"

สมัยสุโขทัย

สมัยสุโขทัยเป็นราชธานี ไม่ปรากฏเรื่องราวของเมืองกาญจนบุรี เพราะไม่มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องเนื่องจากอยู่ห่างไกลราชธานีมาก ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็ได้กล่าวไว้ว่าเคยเป็นเมืองขึ้นเมืองทางแถบนี้มักกล่าวชื่อตั้งแต่เมืองคนตี (คือบ้านโคนในปัจจุบัน) เมืองพระบาง (นครสวรรค์) เมืองแพรก (คือเมืองชัยนาทเก่า) เมืองสุวรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองนครศรีธรรมราชตลอดไปจดมหาสมุทรอินเดีย

ไม่ปรากฏว่ามีชื่อเมืองกาญจนบุรีอยู่ในศิลาจารึกหลักนั้นเลย แต่ก็น่าสงสัยอยู่อย่างหนึ่งว่าเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่งในเวลานั้น ก็ได้ระบุไว้ในศิลาจารึกว่าเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเหมือนกัน พิเคราะห์ดูเมืองต่างๆ อีกหลายเมือง เช่น เมืองปราจีนบุรี (เมืองเก่าที่ตงศรีมหาโพธิ์) เมืองนครนายก (เมืองเก่าที่คงละคร) และเมืองจันทบุรี ก็ไม่ได้กล่าวถึงเลย ถ้าวิเคราะห์จาก

โบราณสถานของเมืองเหล่านี้ จะเห็นว่าเป็นแบบสถาปัตยกรรมขอมทั้งสิ้น ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า เหตุที่จารึกสุโขทัยมิได้กล่าวถึงเมืองเหล่านี้ คงเพราะเมืองเหล่านี้ยังอยู่ในอำนาจขอม

สมัยกรุงศรีอยุธยา

เรื่องราวของเมืองกาญจนบุรีเพิ่งจะมาปรากฏขึ้นชื่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมืองกาญจนบุรีตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของลำน้ำแควใหญ่ ใกล้ๆ กับเขาชนไก่ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตท้องที่หมู่บ้านท่าเสา ตำบลลาดหญ้า อำเภอเมืองกาญจนบุรี

สมัยกรุงศรีอยุธยา เมืองกาญจนบุรีมีชื่อเสียงโด่งดัง เพราะเป็นเมืองหน้าด่านในการศึกสงครามระหว่างไทยกับพม่า ทั้งนี้เนื่องจากอาณาเขตแดนด้านทิศตะวันตกของเมืองกาญจนบุรีมีช่องทางเดินติดต่อระหว่างไทยกับพม่าอยู่หลายทางด้วยกัน เช่น ด่านพระเจดีย์สามองค์ ด่านบ้องตี้

โดยเฉพาะด่านพระเจดีย์สามองค์ เคยเป็นทางผ่านของกองทัพพม่าที่ยกเข้ามาโจมตีไทยครั้งสำคัญๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนี้ คือ

๑. พ.ศ. ๒๐๙๑ ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สงครามครั้งนี้พระเจ้าหงสาวดีตะเบง-ชะเวตี้ทรงเป็นแม่ทัพยกทัพผ่านเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี ไปจนถึงพระนครศรีอยุธยา สงครามคราวนี้สมเด็จพระศรีสุริโยทัย ถูกพระเจ้าแปรแม่ทัพหน้าของพม่าฟันด้วยของ้าวสั้นพระชนม์บนคอช้าง

๒. พ.ศ. ๒๑๒๗ สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพแยกแผ่นดินไทยออกจากพม่า พระเจ้าหงสาวดีนั้นทพบุเรงให้พระยาพะสิมคุมกองทัพยกมาตีไทยโดยผ่านเมืองกาญจนบุรี และหมายที่จะเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่ตั้งมั่น แต่ถูกกองทัพไทยตีพ่ายไป

๓. พ.ศ. ๒๑๓๓ ในรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระเจ้าหงสาวดีนั้นทพบุเรงได้ให้พระมหาอุปราชราชบุตรยกกองทัพเข้ามาโดยผ่านเมืองกาญจนบุรี พบทัพไทยส่วนน้อยที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชส่งมาล้อม ทัพพม่าหลงตีรุกไล่ทัพไทยไปถึงเมืองสุพรรณบุรี กองทัพหลวงของไทยได้เข้าโจมตีกองทัพพม่าพ่ายกลับไป

๔. พ.ศ. ๒๑๓๕ ในรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระมหาอุปราชฯ ได้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีไทยอีก สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้เสด็จยกกองทัพไปตั้งรับพม่าที่หนองสาหร่ายแขวงเมืองสุพรรณบุรี ผลของสงครามครั้งนี้ ปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกระทำยุทธหัตถีชนะมหาอุปราชฯ แม่ทัพพม่า

๕. พ.ศ. ๒๒๐๖ ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สงครามคราวนี้เกิดขึ้นเพราะพวกมอญพากันอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารประมาณ ๑๐,๐๐๐ กว่าคน สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดให้ครอบครัวมอญทั้งหมดไปตั้งอยู่ที่อำเภอสามโคก (เมืองปทุมธานี) และเมืองนนทบุรี ฝ่ายพม่าได้ยกกองทัพตามक्रमมอญเข้ามาจนถึงเมืองไทรโยค สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) ยกกองทัพออกไปต่อสู้และได้โจมตีกองทัพพม่าแตกพ่ายกลับไป

๖. สงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐ ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พม่าให้ยกกองทัพมาตีเมืองกาญจนบุรีจนแตกยับเยินตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๐๗ แล้วไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบล ลูกแก ตำบลโคกกระออม (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า ตอกกระออม) ดงรังหนองขาว ซึ่งอยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรีทั้งหมด

ฝ่ายกองทัพไทยก็ยกกำลังออกต่อสู้พม่าแต่ก็แตกพ่ายไป พม่าเห็นว่ากองทัพไทยที่ยก ออกมาสู้รบไม่ว่าจะเป็นทางเหนือและทางใต้ต่างก็พ่ายแพ้ไปหมด ก็กำเริบใจ จึงจัดส่งกองทัพเพิ่มเข้า มาอีกทางด้านพระเจดีย์สามองค์ แล้วมุ่งเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาจนแตกยับเยิน และได้เผาบ้านเมืองจน พินาศ กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมาได้นานถึง ๔๑๗ ปี มีกษัตริย์ปกครองมาตามลำดับถึง ๓๓ พระองค์ ก็มาถึงคราวอวสานแตกดับสูญสิ้นพิณาสลงในกองเพลิงด้วยความเศร้าสลดอย่างสุดประมาณ นับเป็น การสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ของชาติไทย

สมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยนี้ เมืองกาญจนบุรีก็ยังคงตั้งอยู่ที่เดิมใกล้ ๆ กับเขาชนไก่นั่นเอง สมัยกรุงธนบุรี ชื่อเสียงของเมืองกาญจนบุรีมีปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ของชาติไทยอีกเหมือนกัน คือ ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ พวกมอญเป็นกบฏต่อพม่าได้พากันอพยพเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ พม่าได้ยกกองทัพ ติดตามคร้ามมอญเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ททัพพม่าตีกองทัพไทยที่ตั้งรับอยู่ที่ตำบลท่าดินแดง แขวงเมืองกาญจนบุรี จนแตกถอยร่นลงมา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้กองทัพที่ยกลงมาจาก เชียงใหม่มาตั้งรับทัพพม่าที่บางแก้ว (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า บ้านนางแก้ว) แขวงเมืองราชบุรีกองทัพไทยได้ปะทะกับกองทัพของญวณคองหวุ่น ซึ่งตั้งค่ายอยู่ที่บางแก้วนั้นอย่าง เข้มแข็งจับเชลยได้เป็นอันมาก แล้วยังบุกโจมตีทัพพม่าซึ่งหนุนเนื่องเข้ามาแตกถอยไปอีกด้วย

ส่วนคร้ามมอญที่อพยพเข้ามานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่งให้ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ ปากเกร็ด แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง ที่สามโคกแขวงเมืองปทุมธานีบ้าง

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยนี้ เมืองกาญจนบุรี เป็นทั้งเมืองหน้าด่านและสมรภูมิสำคัญในการทำสงคราม ระหว่างไทยกับพม่า สงครามครั้งสำคัญ ๆ ได้แก่ สงครามลาดหญ้า และสงครามท่าดินแดง

สงครามลาดหญ้า หรือสงคราม ๙ ทัพ เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๘ หลังจากสมเด็จพระ พุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จขึ้นครองราชสมบัติได้ประมาณ ๓ ปี พระเจ้าปะดุงกษัตริย์พม่าได้ เกณฑ์ทัพเข้ามาตีไทยหลายทาง คือ ทางใต้ที่พม่าเคยยกกองทัพเข้ามาตีไทย ก็ให้กองทัพยกเข้ามา คราวนี้พร้อมกันหมดทุกทางทั้งทางเหนือ ทางใต้ และทางตะวันตกโดยเกณฑ์ไพร่พลมาถึง ๙ กองทัพ มีจำนวนพล ๑๔๔,๐๐๐ คน ทั้งนี้ด้วยมุ่งหวังจะตีเมืองไทยให้ได้ เพื่อต้องการเกียรติยศเป็น "มหาราช" และต้องการจะเป็น "บุเรงนอง" คนที่ ๒ จึงระดมกำลังกองทัพมาอย่างมากมาย โดยเฉพาะกองทัพที่

ยกเข้ามาทางด้านตะวันตกนั้น เข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์มีจำนวนถึง ๕ กองทัพ ซึ่งรวมทั้งทัพหลวงด้วยรวมเป็นพลถึง ๕๕,๐๐๐ คน

ฝ่ายกองทัพไทย เมื่อได้ข่าวศึกก็เกณฑ์กำลังไพร่พลได้เพียง ๗๐,๐๐๐ คนเท่านั้นน้อยกว่าพม่าตั้งครึ่ง จึงต้องวางแผนต่อสู้กับพม่าอย่างรอบคอบ โดยให้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทยกกองทัพใหญ่มีจำนวนประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน ไปตั้งรับกองทัพพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า กองทัพไทยกับกองทัพพม่าได้รับพุ่งกันอยู่ประมาณสองเดือนเศษ ในที่สุดกองทัพพม่าก็แตกพ่ายไป

สงครามทำดินแดง^๑เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๙ พม่าได้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ทำดินแดงและสามสบโดยมีการเตรียมการไว้ล่วงหน้า ดังคำกลอนเพลงยาวพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพรรณนาไว้ในนิราศทำดินแดงว่า

"ทัพพม่าอยู่ยังทำดินแดง	แต่งค่ายรายไว้เป็นถ่วงถ่วง
ทั้งเสบียงอาหารสารพันมี	ตั้งสร้างสรรค์ธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย	ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน
ด้านหลังทำทางวางตะพาน	ตามลห่านห้วยน้ำทุกตำบล
ร้อยเส้นมีฉางระหว่างค่าย	ถ่ายเสบียงมาไว้ทุกแห่งหน
แล้วแต่งกองร้อยอยู่คอยคน	จนตำบลสามสบครบครัน
อันค่ายคูประตูหอรบ	ตักแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ทั้งขวากหนามเขื่อนคูป้องกัน	เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย" ^๒

กองทัพไทยได้ยกออกไปตีค่ายพม่าที่ทำดินแดงและสามสบ พม่าเป็นฝ่ายแพ้ไปอย่างยับเยิน

เหตุการณ์สงครามระหว่างไทยกับพม่าในอดีต ทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เมืองกาญจนบุรีเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันประเทศชาติทางด้านตะวันตก ผู้ที่จะมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองจะต้องคัดเลือกผู้ที่มีฝีมือในทางรบทัพจับศึกเป็นเยี่ยม มีความซื่อสัตย์สุจริต กล้าหาญชาญชัย เพราะเป็นตำแหน่งแม่ทัพด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏชื่อหมู่บ้าน ตำบล อำเภอต่างๆ ของจังหวัดกาญจนบุรี ที่เคยเป็นสนามรบและเป็นที่ตั้งค่ายคูประตูหอรบมาแล้วในอดีต มีชื่อปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์มาจนทุกวันนี้ เช่น ปากแพรก ดงรัง หนองขาว ทรายพิงตรู ลาดหญ้า เมืองสิงห์ ท่าตะกั่ว ท่ากระดาน ด่านกรามช้าง ช่องแคบพุไคร้ สามสบ ทำดินแดง บ้านทวน ด้านพระเจดีย์สามองค์ เมืองลุ่มลุ่ม ลูกแก โคกกระออม และด่านบ้องตี้ เป็นต้น

ตัวเมืองกาญจนบุรี ซึ่งแต่เดิมอยู่ที่บริเวณทุ่งลาดหญ้าใกล้ๆ กับเขาชนไก่ นั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ มีสงครามบ่อยๆ แผนการสงครามก็เปลี่ยนแปลงไป คือ กองทัพพม่าไม่ยกเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ โดยผ่านทางเมืองสังขละบุรีและเมืองศรีสวัสดิ์ทางเดียว แต่กลับยกเข้ามาทางเรือโดย

^๑ ทำดินแดง ตั้งอยู่ในตำบลวังปะใต้ อำเภอสังขละบุรี ปัจจุบันถูกน้ำท่วมในเขื่อนเขาแหลม

^๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่องรบพม่าที่ทำดินแดง (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณนิพนธ์กรมมหาดไทย, ๒๔๖๔) หน้า ๒๓-๒๕.

มาทางเมืองไทรโยค (เก่า) ซึ่งอยู่ที่บ้านท่าทุ่งนา ล่องลงมาตามลำน้ำแควน้อยมาขึ้นบกที่ปากแพรกอีกทางหนึ่ง ด้วยเหตุนี้พระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทซึ่งทรงเป็นแม่ทัพรบกับพม่าทางด้านนี้บ่อยๆ ทรงเห็นว่าการยุทธศาสตร์เปลี่ยนไปคงจะได้เลื่อนที่ตั้งฐานทัพจากเมืองกาญจนบุรีเก่า มาตั้งที่ปากแพรกทางฝั่งซ้ายแม่น้ำแม่กลอง ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๖๐ ในระยะแรกๆ ก็ปักแต่เสาระเนียดแล้วถมดินเป็นเชิงเทินเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ พระราชทานอธิบายไว้ว่า "ที่จริงภูมิฐานเมืองปากแพรกดีกว่าเมืองเขาชนไก่ เพราะเป็นที่ตั้งอยู่ในที่รวมแม่น้ำทั้ง ๒ แม่น้ำผืนแผ่นดินที่ตั้งเมืองก็สูงและเห็นแม่น้ำน้อยได้ไกล บ้อมกลางย่านตั้งอยู่ตรงกลางลำน้ำที่เดียว แม่น้ำรัชกาลที่ ๒ เมื่อเสด็จออกมาขจัดดาทัพกำแพงเมืองก็คงเป็นไม่ระเนียดอยู่"^๓

"ต่อมา พ.ศ. ๒๓๗๔ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างกำแพงเมืองป้อมปราการ ขุดคูเมือง ตั้งศาลหลักเมือง เป็นลักษณะเมืองอันมั่นคงถาวรโดยมีพระประสงค์เพื่อให้ติดต่อค้าขายกับเมืองราชบุรี เมื่อพระยากาญจนบุรี (พระยาประสิทธิสงคราม) เข้าเฝ้าทรงโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่า "เมืองกาญจนบุรีเป็นทางที่อังกฤษ พม่า รามัญ ไปมา ให้สร้างเมืองก่อสร้างกำแพงเมืองขึ้นไว้ จะได้เป็นชนพระนครเชื่อมเพชรเชื่อมชั้นมั่นคงไว้แห่งหนึ่ง แล้วจะได้ป้องกันสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์พุทธศาสนาจะได้ถาวรตลอดไปชั่วนิรันดร"^๔

ตัวเมืองเมื่อแรกสร้างในครั้งนั้นมีขนาดไม่ใหญ่โตนัก กว้าง ๕ เส้น ยาว ๑๐ เส้น ๑๘ วา มีป้อมมุม ๔ บ้อม ป้อมย่านกลางด้านยาวตรงหน้าเมืองทิศตะวันตกเฉียงใต้มีป้อมใหญ่อยู่ตรงเนินด้านหลังมีป้อมเล็กตรงกับป้อมใหญ่ ๑ บ้อม มีประตูรวมทั้งหมด ๘ ประตู กำแพงสูง ๘ ศอก ตั้งปรากฏในพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยคว่า

"ด้วยเขาชนไก่เมืองเดิมนั้นขึ้นไปตั้งเหนือมาก มีแก่งถึงสองแก่ง ลูกค้าจะไปมาลำบากจึงมาตั้งอยู่เสียที่ปากแพรกนี้ เป็นทางไปมาแต่เมืองราชบุรีง่าย"^๕

และอีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ตามเสด็จประพาสไทรโยคว่า

"อันเมืองกาญจนบุรีนี้สร้างใหม่ เมืองเขาชนไก่เป็นที่ตั้ง พม่าลาดกวาดคนไปหลายครั้งอีกทั้งยากแค้นแสนกัณดาร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารถนาสร้างใหม่ให้ไพศาล จึงย้ายมาปากแพรกแปลกโบราณ ประสงค์การค้าขายฝ่ายราชบุรี"^๖

ในการสร้างเมืองกาญจนบุรีที่ปากแพรกครั้งนั้น ได้จัดให้มีพิธีการต่างๆ อย่างสมบูรณ์ตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในหลักศิลาจารึกหลักเมือง เมื่อพ.ศ. ๒๓๗๔ เมืองกาญจนบุรีเป็นเมืองกษัตริย์สร้าง ชาวกาญจนบุรีควรจะภาคภูมิใจ

^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒)

^๔ กรมศิลปากร, พุทธศาสนคดีและรวมเรื่องเมืองกาญจนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑) หน้า ๘๓-๘๔

^๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒) หน้า ๗๑-๗๒

^๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กลอนไดเอริซิมทราบกับตามเสด็จไทรโยค (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๗๐), หน้า ๑๐๖-๑๐๗

ในด้านเกร็ดตำนานจากหนังสือวรรณคดีเรื่องขุนช้าง ขุนแผน เมืองกาญจนบุรี ปรากฏว่ามีชื่ออยู่ในวรรณคดีดังกล่าวมา ซึ่งมีเค้าความจริงในแผ่นดินสมเด็จพระพันวษาคือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๓๔-๒๐๗๒ ในนามขุนแผน เป็นตำแหน่งปลัดซ้ายในกรมตำรวจภูบาล กาญจนบุรี (เก่า) เป็นภูมิลำเนาของมารดาและขุนแผนคืออยู่บ้านเขาชนไก่ ตำบลลาดหญ้ามีเจดีย์เก่าอยู่บนเขาคู่หนึ่ง แต่เวลานี้ทรุดโทรมมาก มีคนขึ้นไปจุดธูปเจดีย์ได้พระไปมาก โดยเฉพาะมีพระขุนแผนอุ้มไก่อยู่ด้วย บริเวณเมืองกาญจนบุรีเก่ายังมีซากวัดต่างๆ หลายวัด

ตามเกร็ดตำนานเมืองกาญจนบุรีนั้นกล่าวว่า เมื่อขุนแผนเป็นแม่ทัพไปทำสงครามมีชัยชนะกลับมาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศถาบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าเมืองกาญจนบุรี เมืองหน้าด่านมีบรรดาศักดิ์ว่า "พระสุรินทรฤชาชัย" (จันทร์ ตุงคสวัสดิ์) ได้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๕ นับว่าเป็นราชทินนามสืบเนื่องมาจากวรรณคดีเรื่องขุนช้าง-ขุนแผนในครั้งโบราณสมัยอยุธยา

สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา

ครั้งสงครามมหาเอเชียบูรพาหรือสงครามโลกครั้งที่สอง ทางด้านเอเชีย กองทัพญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นประเทศไทย เมื่อตอนเช้าตรู่วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ และได้ยื่นคำขาดขอเดินทัพผ่านไปยังมลายูและพม่า ซึ่งเวลานั้นอยู่ในความปกครองของอังกฤษ รัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรียินยอมตามข้อเสนอของกองทัพญี่ปุ่น

จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ชี้แจงแก่ประชาชนไทยทางวิทยุกระจายเสียงว่า

นับตั้งแต่เช้าตรู่วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๘๔ กองทัพญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นที่จังหวัดสงขลา จังหวัดปัตตานี จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดสุราษฎร์ธานี ฯลฯ ได้มีการสู้รบอย่างรุนแรงระหว่างทหารไทยกับทหารญี่ปุ่น ในเวลาเดียวกันเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทยได้เจรจากับรัฐบาลขอให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทัพผ่านดินแดนประเทศไทย โดยญี่ปุ่นรับรองจะเคารพเอกราชและอธิปไตยของไทย รัฐบาลได้พิจารณาแล้วโดยถ่วงเห็นว่า ไม่มีทางเลือกที่ดีกว่านี้ จึงสมควรมินยอมตามคำขอของญี่ปุ่น ท่านนายกรัฐมนตรีวิงวอนขอให้ประชาชนชาวไทยเห็นใจ และเข้าใจการตัดสินใจของรัฐบาลในครั้งนี้

การตัดสินใจครั้งนี้ นับเป็นขั้นตอนแรกในอีกหลายๆ ขั้นตอนที่รัฐบาลสมัยนั้นได้ดำเนินการไปและในที่สุดรัฐบาลไทยได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ญี่ปุ่นยังคงตั้งฐานทัพอยู่ในประเทศไทยจนสงครามสงบโดยญี่ปุ่นเป็นฝ่ายประกาศยอมแพ้ในวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘

ในช่วงเวลาตั้งแต่วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ จนถึงวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ในช่วงเวลาดังกล่าว ที่กองทหารญี่ปุ่นเข้ามาพำนักอยู่ในประเทศไทยนั้น มีผลกระทบต่อประเทศไทยทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม อย่างแรงและเห็นได้ชัดเจน แต่ประเทศไทยเป็นประเทศเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่คงความเป็นเอกราช และสามารถรักษาอธิปไตยของชาติไว้ได้ตราบนานแสนนาน

จังหวัดกาญจนบุรีก็เริ่มมีบทบาทในสงครามครั้งนี้ขึ้นมาทันที โดยกองทัพญี่ปุ่นได้นำเชลยศึก รวมทั้งกรรมกรเกณฑ์แรงงานซึ่งกวาดต้อนเข้ามาในประเทศไทย เพื่อสร้างทางรถไฟไปพม่าโดยแยกจากทางรถไฟที่สถานีหนองปลาตุ๊กไปเมืองกาญจนบุรี ข้ามแม่น้ำแควใหญ่เรียกกันว่า "สะพานข้ามแม่น้ำแคว" แล้วตัดข้ามหุบเขา ขุนเขา ป่าดงจนถึงชายแดนพม่า เพื่อขนส่งกำลังพลและยุทธสัมภาระจากประเทศไทยไปพม่า ทำให้จังหวัดกาญจนบุรีต้องตกเป็นเป้าหมายของฝ่ายสัมพันธมิตรที่มาทิ้งระเบิดทำลายสะพาน ทางรถไฟเพื่อตัดเส้นทางลำเลียงขนส่ง ประชาชนชาวเมืองกาญจนบุรีได้รับเคราะห์กรรมจากสงครามอันทารุณครั้งนี้อยู่หลายปี ทำให้ต้องเสียชีวิตและทรัพย์สินไปเป็นจำนวนมาก ซึ่งชาวกาญจนบุรียังจำได้ดีและทางราชการได้จัดงาน "สัปดาห์สะพานข้ามแม่น้ำแคว" เป็นงานประจำปีของจังหวัด ซึ่งเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๓ เป็นต้นมา

อนุสรณ์แห่งสงครามครั้งนั้นยังปรากฏจนทุกวันนี้ ได้แก่

๑. สะพานข้ามแม่น้ำแคว

๒. ทางรถไฟสายมรณะ

๓. สุสานทหารสหประชาชาติ

ขอให้เป็นเรื่องราวแห่งสงครามบทสุดท้ายในประวัติศาสตร์ เหนือฝั่งแม่น้ำแควของกาญจนบุรีเท่านี้เถิด ขอสันติสุขจงมีแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันตลอดไปชั่วนิรันดร์

จากประวัติความเป็นมาของจังหวัดกาญจนบุรีดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าเมืองกาญจนบุรีเป็นเมืองหน้าด่านและเป็นสมรภูมิที่บรรพบุรุษในอดีตได้เคยหลังเล็ดต่อสู้กับข้าศึกศัตรูเพื่อปกป้องผืนแผ่นดินไทยไว้นับครั้งไม่ถ้วน และด้านพระเจดีย์สามองค์ก็เป็นด่านสำคัญของประเทศไทยทางด้านทิศตะวันตกเพราะเป็นทางเดินที่ใกล้สุดระหว่างไทยกับพม่า ไทยกับพม่าได้ทำสงครามขับเคี่ยวกันมาตลอดสามกรุง (กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์) ไม่ว่าพม่าจะยกกองทัพมารบกับไทยก็ดีหรือกองทัพไทยจะยกไปตีเมืองพม่าก็ดี จะต้องยกกองทัพผ่านด่านพระเจดีย์สามองค์นี้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ซึ่งถ้านับแล้วก็ไม่่น้อยกว่า ๑๕ ครั้ง จึงนับได้ว่าด่านพระเจดีย์สามองค์เป็นด่านที่สำคัญมาก ด้วยเหตุนี้เองจังหวัดกาญจนบุรีจึงได้ใช้รูปพระเจดีย์สามองค์เป็นเครื่องหมายประจำจังหวัด และเทศบาลเมืองกาญจนบุรีก็ใช้รูปพระเจดีย์สามองค์เป็นเครื่องหมายของเทศบาลด้วย นอกจากนี้รูปพระเจดีย์สามองค์ยังนำไปเป็นสัญลักษณ์ผ้าผูกคอของลูกเสือของจังหวัดกาญจนบุรี และค่ายลูกเสือของจังหวัดกาญจนบุรีก็ใช้ชื่อว่า "ค่ายลูกเสือเจดีย์สามองค์" อีกด้วย

ตัวเมืองกาญจนบุรี ตั้งอยู่ที่ปากแพรก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๔ เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๙๙ จึงได้ย้ายอาคารสถานที่ราชการและศาลากลางจังหวัดมาปลูกสร้างใหม่ที่ "บ้านบ่อ" ตำบลปากแพรก ริมถนนแสงชูโต ห่างจากศาลากลางจังหวัดเดิม ประมาณ ๓ กิโลเมตร

การจัดรูปการปกครองเมืองตามระบอบมณฑลเทศาภิบาล

เดิมหน่วยราชการบริหารส่วนกลาง มีกระทรวงมหาดไทยในฐานะเป็นส่วนราชการที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองประเทศและควบคุมหัวเมืองทั่วประเทศแล้ว การจัดระเบียบการปกครองต่อมา ก็มีการจัดตั้งหน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งมีสภาพและฐานะเป็นตัวแทนหรือหน่วยงาน

ประจำท้องถิ่นที่ของกระทรวงมหาดไทยขึ้น อันได้แก่การจัดรูปการปกครอง "แบบเทศาภิบาล" ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างมีระเบียบเรียบร้อย และเป็นการเปลี่ยนระบบการปกครองจากประเพณีการปกครองดั้งเดิมของไทย คือ "ระบบกินเมือง" ให้หมดไป

การปกครองหัวเมืองก่อนวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ นั้น อำนาจปกครองบังคับบัญชาที่มีความหมายแตกต่างกันออกไปตามความใกล้ไกลของท้องถิ่น หัวเมืองหรือประเทศราชยังห่างไกลออกไปจากกรุงเทพฯ เท่าใด ก็ยังมีอิสระในการปกครองตนเองมากขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้ เนื่องมาจากทางคมนาคมไป

มาลำบากมาก หัวเมืองที่รัฐบาลปกครองบังคับบัญชาได้โดยตรงก็มีแต่หัวเมืองจัตวาใกล้ๆ ส่วนหัวเมืองอื่นๆ มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครอง แบบกินเมือง และมีอำนาจอย่างกว้างขวางในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ได้จัดให้อำนาจการปกครองเข้ามารวมอยู่ยังจุดเดียวกันโดยการจัดตั้ง **มณฑลเทศาภิบาลขึ้น** มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงซึ่งหมายความว่ารัฐบาลมิให้การบังคับบัญชาหัวเมืองไปอยู่ที่เจ้าเมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘

จึงจะสำเร็จ

"การเทศาภิบาล" คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่ง "ข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไปดำเนินงานในส่วนภูมิภาค อันเป็นการใกล้ชิดติดต่อกับอาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่วมมือเป็นสุขและความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่ราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ" จึงได้แบ่งส่วนการปกครองโดยขนาดลดหลั่นกันเป็นชั้นอันดับดับดังนี้คือ

๑. เป็นมณฑล
๒. ถัดลงไปเป็นเมือง คือจังหวัด
๓. อำเภอ
๔. ตำบล
๕. หมู่บ้าน

จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดแผนงานให้สอดคล้องกับทำนองการของกระทรวง ทบวง กรมในราชธานี และจัดสรรข้าราชการที่มีความรู้ ความสามารถ และมีความประพฤติดีให้ไปประจำทำงานตามตำแหน่งหน้าที่ มิให้มีหน้าที่การก้าวก่ายสับสนกันดังที่เป็นมาแต่ก่อน เพื่อนำมาซึ่งความเจริญเรียบร้อยรวดเร็ว แก่ราชการและธุรกิจของประชาชน ซึ่งต้องอาศัยทางราชการเป็นที่พึ่งด้วย

สรุป เพื่อความเข้าใจบางประการเกี่ยวกับการจัดระเบียบการปกครองแบบเทศาภิบาล ดังนี้ การเทศาภิบาล นั้นหมายความรวมว่า เป็น "ระบบ" การปกครองอาณาเขตชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า "การปกครองส่วนภูมิภาค" ส่วน "มณฑลเทศาภิบาล" คือ ส่วนหนึ่งของการปกครองชนิดนี้และยังหมายความอีกว่า ระบบเทศาภิบาลเป็นระบบที่รัฐบาลกลางจัดส่งข้าราชการส่วนกลางไปบริหาร

ราชการในท้องที่ต่าง ๆ แทนที่ส่วนภูมิภาคจะจัดปกครองกันเอง เช่น ที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมอันเป็นระบบ

กินเมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาล จึงเป็นระบบการปกครองซึ่งรวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางและรื้อถอนอำนาจของเจ้าเมืองตามระบบกินเมืองลงอย่างสิ้นเชิง

ก่อนการจัดระเบียบการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนปฏิรูปการปกครองก็มีการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลเหมือนกัน แต่มณฑลนั้นหาใช่มณฑลเทศาภิบาลไม่ ดังจะได้อธิบายโดยย่อดังนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคงและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทรงเห็นว่าหัวเมืองอันมีมาแต่เดิมแยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง กระทรวงกลาโหมบ้าง และกรมท่าบ้าง การบังคับบัญชาหัวเมืองในสมัยนั้นแยกกันอยู่ ๓ แห่ง ยากที่จะจัดระเบียบปกครองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเหมือนกันได้ ทว่าราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริว่า ควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว จึงได้มีพระบรมราชโองการแบ่งหน้าที่ระหว่างกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมเสียใหม่เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อได้มอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยปกครองหัวเมืองทั้งปวงแล้วจึงได้รวบรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลมีข้าหลวงใหญ่เป็นผู้ปกครอง การจัดตั้งมณฑลขึ้น ๖ มณฑล คือ

๑. มณฑลลาวเฉียงหรือมณฑลพายัพ
๒. มณฑลลาวพวนหรือมณฑลอุดร
๓. มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสาน
๔. มณฑลเขมรหรือมณฑลบูรพา
๕. มณฑลลาวกลางหรือมณฑลนครราชสีมา
๖. หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกหรือมณฑลภูเก็ต

การจัดรวบรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๖ มณฑลดังกล่าวมานี้ ยังมีได้มีฐานะเหมือนมณฑลเทศาภิบาล การจัดระบบการปกครองมณฑลเทศาภิบาลได้เริ่มอย่างแท้จริงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นต้นมา แต่มิได้ดำเนินการจัดตั้งพร้อมกันทีเดียวทั่วราชอาณาจักร ได้จัดตั้งเป็นลำดับดังนี้

พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นปีแรกที่จัดระเบียบการมณฑลแบบใหม่ ได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น ๓ มณฑล คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครราชสีมา และต่อมาได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลราชบุรีอีกมณฑลหนึ่ง ซึ่งกาญจนบุรีเป็นเมืองรวมอยู่ในมณฑลราชบุรีด้วย

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้จัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๓ มณฑล คือ มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์และมณฑลกรุงเก่า และได้แก้ไขระเบียบการจัดมณฑลฝ่ายทะเลตะวันตก ตั้งเป็นมณฑลภูเก็ตให้เข้ารูปลักษณะของมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๒ มณฑล คือ มณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลชุมพร และเปลี่ยนแปลงการปกครองมณฑลเขมร ให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลให้ชื่อว่ามณฑลบูรพา

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รวมหัวเมืองมะลายูตะวันออกเป็นมณฑลไทรบุรี

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เปลี่ยนแปลงสภาพของมณฑลเก่า ที่เหลืออีก ๓ มณฑล คือ มณฑลพายัพ มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล

พ.ศ. ๒๔๔๗ ให้ยุบมณฑลเพชรบูรณ์

พ.ศ. ๒๔๔๙ จัดตั้งมณฑลปัตตานี มณฑลจันทบุรี

พ.ศ. ๒๔๕๐ จัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๕๑ จำนวนมณฑลลดลง เพราะไทยต้องยกมณฑลไทรบุรีให้แก่อังกฤษ เพื่อแลกเปลี่ยนกับการแก้ไขสัญญาค้าขาย และเพื่อจะกู้ยืมเงินอังกฤษสร้างทางรถไฟสายใต้

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล ตั้งชื่อใหม่ว่า มณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด

พ.ศ. ๒๔๕๘ จัดตั้งมณฑลมหาสารคามขึ้น โดยแยกออกจากมณฑลพายัพ

การจัดรูปการปกครองในสมัยปัจจุบัน

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศมาเป็นระบบประชาธิปไตยนั้น ปรากฏตามพระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖ จัดระเบียบราชการบริหารส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ จังหวัดมีฐานะเป็นหน่วยบริหารราชการแผ่นดิน มีข้าหลวงประจำจังหวัดและกรมการจังหวัดเป็นผู้บริหาร

เมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง นอกจากจะแบ่งเขตการปกครองออกเป็นจังหวัดและอำเภอแล้วยังแบ่งเขตการปกครองออกเป็นมณฑลอีกด้วย เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖ จึงได้ยกเลิกมณฑลเสีย เหตุที่ยกเลิกมณฑลน่าจะเนื่องจาก

๑. การคมนาคม การสื่อสารสะดวกและรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถสั่งการและตรวจตราสอดส่องได้ทั่วถึง

๒. เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายของประเทศให้น้อยลง

๓. เห็นว่าหน่วยงานมณฑลซ้อนกับหน่วยจังหวัด จังหวัดรายงานกิจการต่อมณฑล มณฑลรายงานต่อกระทรวง เป็นการซ้ำซ้อนโดยไม่จำเป็น

๔. รัฐบาลในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ๆ มีนโยบายที่จะให้อำนาจแก่ส่วนภูมิภาคยิ่งขึ้น และการที่ยุบมณฑลก็เพื่อให้จังหวัดมีอำนาจนั่นเอง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินอีกฉบับหนึ่ง แบ่งส่วนราชการบริหารส่วนภูมิภาคเป็นภาค จังหวัด และอำเภอ ในส่วนที่เกี่ยวกับจังหวัด

มีหลักการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังนี้

๑. จังหวัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล แต่เดิมหาฐานะเป็นนิติบุคคลไม่
 ๒. อำนาจบริหารในจังหวัด ซึ่งแต่เดิมตกอยู่กับคณะบุคคลได้แก่ คณะกรรมการจังหวัดนั้น ได้เปลี่ยนแปลงมาอยู่กับบุคคลคนเดียว คือ ผู้ว่าราชการจังหวัด
 ๓. ในฐานะของคณะกรรมการจังหวัด ซึ่งแต่เดิมเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในจังหวัด ได้กลายเป็นคณะเจ้าหน้าที่ที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด
- ต่อมาได้มีการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแผ่นดินตามนัยประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ โดยจัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคเป็น

๑. จังหวัด
๒. อำเภอ

จังหวัดนั้นให้รวมท้องที่หลายๆ อำเภอขึ้นเป็นจังหวัด มีฐานะเป็นนิติบุคคล การตั้ง ยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตจังหวัดให้ตราเป็นพระราชบัญญัติ และให้มีคณะกรรมการจังหวัดเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด ในการบริหารราชการแผ่นดินในจังหวัดนั้น

ที่มา : ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดกาญจนบุรี . กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ , ๒๕๓๐.

